

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційне дослідження

Кравченко Олени Валентинівни «Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.», представлено на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (історичні науки)

Виникнення та розвиток державної, громадської та приватної опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії відбувалися під впливом економічних, соціальних, політичних, культурних факторів. У сучасній Українській державі питання соціальної допомоги та захисту населення, насамперед дітей-сиріт, дітей з малозабезпечених родин актуалізується, оскільки набувають поширення нові форми опіки та піклування. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю історичного аналізу та осмислення важливої для соціальної сфери проблеми української історії, якою є опіка над дітьми. З огляду на це, порушена в дисертації О. В. Кравченко проблематика має наукове та суспільно-практичне значення.

У вступній частині докторської дисертації автор обґрунтувала її актуальність, визначила предмет та об'єкт наукового пошуку, територіальні та хронологічні межі. Метою роботи визначено здійснення історичної реконструкції процесу зародження, формування та розвитку інституцій державної, громадської, церковної та приватної опіки над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.».

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в розкритті теоретичних засад і практичних аспектів зародження, організації й розвитку опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії та зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнюючих праць з історії опіки над дітьми в зазначених хронологічних межах.

Аналіз основного змісту дисертації дозволяє зробити висновок, що в основному з поставленими завданнями О. В. Кравченко справилася, мету

роботи успішно реалізувала. Цьому сприяла її структура, логічний виклад матеріалу, достатня аргументація узагальнень, що підсумовують виклад матеріалу кожної структурної частини роботи, а також висновків і положень, які виносяться на захист.

Перший розділ дисертації присвячено аналізу історіографічної розробки проблеми, характеристиці джерел і методології наукового пошуку. Критично оцінивши здобутки попередників, дисертантка виокремила ключові проблеми історіографії проблеми, вказала на головний недолік студій із теми дослідження – відсутність праць синтетично-узагальнюючого характеру. Слід відзначити, що О. В. Кравченко достатньо вільно орієнтується в чималому масиві залученої до дослідження літератури. Авторка обґрунтувала виокремлені проблемні блоки, пов'язані з хибами формування джерельної бази проаналізованих праць, здійснила аргументований критичний аналіз праць опонентів, вказуючи на поверхове студіювання проблеми. Дослідниця вказала на лакуни наукового вивчення теми, акцентувала увагу на тих її аспектах, які потребують ретельного студіювання.

Джерельна база дослідження є репрезентативною й достатньою для аналізу процесу розвитку опіки та соціально-доброчинної діяльності різноманітних інституцій. За інформаційним потенціалом і цільовим призначенням джерела О. В. Кравченко поділила на різні групи. Дисертація ґрунтується на застосуванні інституційного, соціального та системного підходів. Для досягнення поставленої мети було використано широкий спектр загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. Це, безумовно, сприяло достовірності зроблених дослідницею висновків.

У другому розділі «Становлення та розвиток системи опіки над дітьми: європейський досвід та російська практика» О. В. Кравченко зосередила увагу на європейських традиціях опіки над дітьми, законодавчій базі опіки та піклування над неповнолітніми, розглянула питання опіки над дітьми в діяльності міжнародних та всеросійських з'їздів і конгресів. Дослідниця показала, що формування системи опіки на українських землях відбувалося

під впливом європейських традицій – було закрито виховні будинки, які були характерними для «романської» системи та відбувалося формування «протестантської» системи, тобто перекладання опіки на громадськість, формування інституту прийомної родини, коли із сирітських закладів дітей віддавали на виховання переважно до селянських родин. О. В. Кравченко показала, що спостерігалось існування «жозефінської» системи, коли до закритих закладів приймали дітей, чиї матері зобов'язалися прослужити певний час годувальницями. Під впливом європейських країн, де опіка над малолітніми правопорушниками, яких тримали у в'язницях разом з дорослими, була замінена на спеціальні заклади – реформаторії, поступово змінювався каральний характер у ставленні до дітей на виправний, превентивний. З ініціативи громадськості в усіх українських губерніях було створено товариства виправних притулків і землеробських колоній. Ясла-притулки, дитячі садочки, санітарні колонії для безпритульних дітей також відкривалися під впливом європейських країн. Причому, на думку авторки, в Україні набула поширення «цорихська» система колонізації дітей, тобто вивезення їх організованими групами за місто під наглядом педагогів. Багаторічний досвід країн Західної Європи, який охоплював весь період опіки й піклування над дитинством, від народження дитини до віку самостійного життя, тією чи іншою мірою виявлявся реалізованим на практиці в Україні. Досвід європейських країн у боротьби проти жебрацтва, безпритульності та бездоглядності, злочинності активно аналізувався й вивчався представниками просвітницьких кіл інтелігенції.

Центральним та одним із найбільш об'ємних є третій розділ «Відомчі установи опіки над дітьми в українських губерніях», який присвячено аналізу діяльності закладів опіки над дітьми Приказів громадської опіки, Відомства установ імператриці Марії, а також відділень Опікунств над сліпими та глухоніми в українських губерніях.

У підрозділі 3.1. «Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки» авторкою доведено, що виховні будинки (для незаконнонароджених)

Приказів громадської опіки не набули значного поширення в українських губерніях, проте сирітські будинки (для сиріт законного походження) діяли практично в усіх губернських містах та опікували дітей купців, чиновників, міщан, цехових, канцелярських службовців. Висунуто припущення, що виховні будинки, зокрема на українських землях, існували до створення Приказів громадської опіки.

У підрозділі 3.2. «Дитячі заклади Відомства установ імператриці Марії Федорівни» показано, що на території українських губерній з 1840-х рр. було створено розгалужену мережу губернських, повітових, міських та сільських відділень Відомства установ імператриці Марії. Навчально-виховні заклади Відомства установ імператриці Марії опікували дітей бідних батьків – дворян, чиновників, іноземних підданих, міщан, селян і нижчих воєнних чинів. Ці заклади, знаходячись під заступництвом імператорської родини, добре фінансувалися коштом громадськості, вважалися зразковими.

У системі закладів опіки, створеній на українських землях, дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії відіграли важливу роль в організації піклування, виховання та навчання неповнолітніх, особливо сиріт, напівсиріт та дітей з найбідніших родин. Створювалися та функціонували ці заклади в Україні винятково на громадські та приватні кошти, хоча управління й контроль здійснювалися централізовано з боку Головного опікуництва дитячих притулків.

У підрозділі 3.3. «Опікунство над сліпими під заступництвом імператриці Марії Олександрівни та його відділення в Україні» О. В. Кравченко висвітлила діяльність місцевих відділень та училищ Опікуництва імператриці Марії Олександрівни над сліпими на українських землях. Дослідниця довела, що організація опіки була викликана соціально-економічними чинниками й необхідністю створення організованої медичної та профілактичної допомоги, піклування, виховання й навчання незрячих дітей.

У підрозділі 3.4. «Опікунство над глухонімими під заступництвом імператриці Марії Федорівни та його відділення в Україні» авторка з'ясувала,

що проблема опіки, виховання та навчання глухонімих дітей була досить актуальною в Російській імперії. Доброчинні капітали становили важливе джерело існування училищ для глухонімих дітей. О. В. Кравченко довела, що суттєву допомогу здійснювали губернські й повітові земства, міські управління. Приватні особи часто ставали ініціаторами відкриття навчально-виховних закладів для глухонімих неповнолітніх, опікувалися та фінансували ці заклади.

Четвертий розділ «Громадські та приватні організації піклування про дітей» поділяється на п'ять підрозділів: «Опіка над дітьми в діяльності доброчинних товариств», «Товариства патронату, виправних притулків та землеробських колоній для неповнолітніх», «Створення та функціонування дитячих ясел і денних притулків», «Товариства допомоги хворим дітям, літні та лікувальні колонії», «Приватні заклади опіки над дітьми». У ньому представлено різні форми й напрями піклування про дітей громадських доброчинних та приватних організацій і товариств. Особливостями діяльності загальнодержавних і місцевих інституцій опіки над дітьми була їх значна концентрація у великих містах (Харків, Одеса, Київ), централізована система управління через місцеві відділення, комітети, опікунства (особливо це стосувалося підвідомчих організацій), залучення в якості почесних опікунів губернаторів, чиновників.

О. В. Кравченко акцентувала увагу на тому, що утворення громадських доброчинних товариств опіки над дітьми на українських землях розпочалося з 1820-х рр., що було зумовлено стихійними лихами та епідеміями. Ініціаторами виступало насамперед дворяни. Доброчинні товариства опікувалися сиротами, напівсиротами, байстрюками, прагнучи надати їм початкову освіту, влаштовували в села до прийомних родин на виховання, навчали ремеслам.

Авторка на конкретних прикладах довела, що формами опіки були: відкриття притулків, навчальних закладів, безплатних їдалень, пунктів безплатної видачі їжі немовлятам. Метою діяльності громадських фондів

було виховання підлітків, попередження жебрацтва, надання початкової освіти, навчання ремесел, виправлення малолітніх злочинців, лікування, фізична підготовка, а також матеріальна та трудова допомога для найбільш вразливих батьків.

О. В. Кравченко зробила висновок, що ключова роль у створенні опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників належала громадським організаціям – товариствам виправних притулків і землеробських колоній, а іноді земствам. Довела, що денні притулки та дитячі ясла для дітей робітників і селян з малозабезпечених родин мали важливе значення для охорони здоров'я та збереження життя дітей. Безплатні лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції та лікувальні колонії влаштовувалися для хворих дітей з найбільш вразливих родин, переважна їх більшість мала всестановий характер. Мотивами створення приватних закладів опіки для неповнолітніх були суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей.

У п'ятому розділі «Земські, міські, станові, етнонаціональні та конфесійні організації опіки над дітьми» проаналізовано діяльність земських та міських органів самоуправління, станових, етнонаціональних та конфесійних добродійних інституцій опіки над дітьми. У підрозділі 5.1. «Земські та міські установи для сиріт і підкидьків» розглянуто особливості опіки над дітьми-сиротами органами місцевого самоврядування. Авторка зробила висновок, що найгіршим було становище дітей саме в земських і міських установах: високий рівень дитячої смертності, поширення хвороб, розповсюдження «сирітського промислу», постійний брак коштів. Неврегульованість на законодавчому рівні питання щодо відповідальності за опіку над підкидьками призводила до перманентних суперечок між губернськими та повітовими земствами та міськими управліннями. На відміну від інших губерній Російської імперії, в українських губерніях земства досить активно були залучені до опіки над дітьми.

У підрозділі 5.2. «Станові та етнонаціональні товариства опіки над сиротами» О. В. Кравченко встановила, що в українських губерніях, особливо в містах, станові товариства, зокрема міщан, дворян та ремісників, були зорієнтовані на підтримку малолітніх сиріт у притулках, сприяли здобуттю належної освіти дітьми. Представники цих станів намагалися організувати опіку над дітьми власними зусиллями та ініціативою. Функціонували десятки національних та етнічних організацій, які здійснювали допомогу найбільш бідним дітям як російськoпідданих, так і іноземців. Характер їхньої діяльності, склад та умови існування залежали від розташування, регіональних особливостей.

У підрозділі 5.3. «Роль православної, католицької та лютеранської церков в організації піклування про дітей» авторкою було проаналізовано діяльність єпархіальних опікунств для бідних духовного звання, церковнопарафіяльних опікунств і православних братств, а також католицької та лютеранської церков щодо організації сирітських закладів. О. В. Кравченко довела, що етнонаціональні товариства здійснювали допомогу найбільш бідним дітям як російських підданих, так і іноземців. Найбільше поширення серед етнонаціональних товариств опіки над дітьми набули єврейські. Показано, що серед конфесійних організацій поширення на українських землях мали переважно православні заклади опіки над дітьми, у меншій мірі римо-католицькі та лютеранські.

Останній, шостий розділ «Опіка над неповнолітніми в роки воєнних лихоліть початку ХХ ст.», О. В. Кравченко поділила на 4 підрозділи: «Олексіївський Головний Комітет та піклування про сиріт», «Загальнодержавні та регіональні інституції опіки над дітьми воїнів», «Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету», «Організація опіки над дітьми-біженцями в роки Першої світової війни». У них авторка висвітила роль різних державних комітетів і регіональних інституцій опіки над неповнолітніми на початку ХХ ст., коли під впливом воєнних лихоліть з'явилися нові категорії дітей, які потребували допомоги (діти воїнів,

біженці) та розширилися форми й методи опіки: охорона материнства й дитинства, опіка над дітьми сільського населення.

Проведене дослідження дозволило авторці виділити основні соціальні та вікові категорії неповнолітніх, що потребували опіки й захисту. Це діти-сироти та напівсироти, байстрюки, малолітні правопорушники, діти з обмеженими фізичними можливостями (сліпі та глухонімі, інваліди), діти малозабезпечених верств населення, діти арештантів і злочинців, діти воїнів та діти-біженці. Серед вікових категорій О. В. Кравченко виокремила наступні групи:

- немовлята від народження до 2 років;
- діти молодшого дошкільного віку – від 2 до 7 років ;
- діти молодшого шкільного віку – від 7 до 12 років ;
- діти середнього шкільного віку – від 12 до 15 років ;
- підлітки – 15–18 років;
- особи 18–21 років.

О. В. Кравченко було виділено п'ять важливих етапів виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії:

- 1) початок 1780-х – кінець 1820-х рр.;
- 2) початок 1830-х – кінець 1850-х рр.;
- 3) початок 1860-х – кінець 1880-х рр.;
- 4) 1890-і – 1913-й рр.;
- 5) 1914–1917 рр.

Висновки та положення, винесені на захист, загалом відповідають викладеному в основній частині роботи.

Матеріали дисертації опубліковано в 51 науковій праці, у тому числі – індивідуальній монографії, у 23 наукових публікаціях, у тому числі 20 статтях у виданнях, затверджених МОН України, з них – 1 у фаховому виданні України, включеному до міжнародних наукометричних баз; 2 – у зарубіжних спеціалізованих виданнях, з них 1 – у зарубіжному виданні, 1 – у науковому виданні України, яке включено до міжнародної наукометричної бази, 19 статтях

і матеріалах конференцій апробаційного характеру та 8 публікацій, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Як позитивну рису дисертаційної роботи, слід відзначити чіткий, доступний стиль викладу матеріалу.

Однак, крім названих вище здобутків, слід вказати й на недоліки роботи.

По-перше, як нам уявляється, з одного боку, О. В. Кравченко ґрунтовно проаналізувала європейські традиції появи опіки над дітьми. Проте, доречно було б лаконічно проаналізувати історію появи опіки над дітьми в українських землях.

По-друге, варто було б проаналізувати наскільки швидко російські законодавчі ініціативи і акти виконувалися в українських землях, чи завжди імперське законодавство впроваджувалося в соціальну систему українських губерніях, а не ігнорувалося чи викликало спротив на місцях.

По-третє, варто було звернути увагу на те, що в українських губерніях до інкорпорації в Російську імперію, існували свої традиції опіки і піклування над дітьми, чи не вступали вони в суперечність із імперськими ініціативами.

По-четверте, характеризуючи джерельну базу дослідження, варто було б використати джерела етнографічного характеру, адже вони містять багато важливої інформації про родину, дітей, виховання, опіку і піклування, традиції, повсякденне життя тощо.

Наведені вище зауваження не применшують значимості роботи, а радше є можливим напрямом подальшої розробки даної проблематики.

Автореферат дисертації відображає зміст і висновки роботи, яка є завершеною працею і відповідає науковій спеціальності 07.00.01 – історія України (історичні науки).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що дисертаційне дослідження, виконане О. В. Кравченко є оригінальним, виконаним на високому науковому рівні, відзначається науковою новизною, має значне науково-теоретичне та практичне значення. За своєю актуальністю, обґрунтованістю основних положень і висновків, теоретичним і практичним

внеском, достовірністю отриманих результатів дисертаційна робота відповідає існуючим вимогам, викладеним у чинній редакції пп. 10, 12 та 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України за № 567 від 24 липня 2013 р., а її автор, Кравченко Олена Валентинівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук із спеціальності 07.00.01 – історія України (історичні науки).

Офіційний опонент

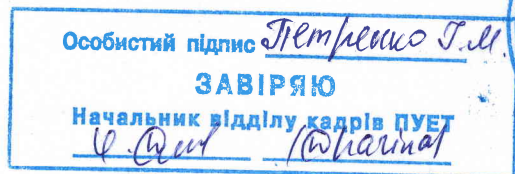
доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук

Вищого навчального закладу Укоопспілки

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

I. M. Petrenko І. М. Петренко

04.12.2019

Візчук *одержано* *05.12.2019*
Григор *секретар* *г-*